

УДК 377.3

*Галина Шукалюк,
викладач Рівненського
професійного ліцею*

РОЗВИТОК ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА УРОКАХ ОХОРОНИ ПРАЦІ

У статті виявлено можливості інтеріоризації ідей здоров'язбереження в процесі вивчення охорони праці. Окреслено шляхи використання суміжних із педагогікою наук, зокрема психології, для оптимізації викладання охорони праці та формування в учнів рис характеру, які сприяють безпечній праці. Розвиток здоров'язбережувальної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників розглянуто як один із способів зниження рівня виробничого травматизму в транспортній галузі.

Ключові слова: охорона праці, здоров'язбереження, безпека, цінності, професійна освіта, педагогіка, транспортна галузь.

The article reveals the features of the development of health-saving competence of vocational (professional) education seekers at the occupational safety lessons. The possibilities of interiorization of ideas of health preservation in the process of studying the occupational safety have been described. The implementation of educational technologies in the teaching and educational process that can contribute to the formation of students' focus on occupational safety is considered as one of the conditions for creating a health-saving environment for vocational schools. Orientation of young people on abidance of the occupational safety standards and their understanding of the connection between safety and career success has been seen as one of the tasks of vocational schools; this is due to the fact that the student's educational activities are aimed at acquiring work skills in vocational schools. The process of developing the health-saving competence of vocational school students has been seen as a consequence of the formation of a sense of responsibility for preserving the life and health of one's own and surrounding people. It is also associated with the awareness of each person's contribution to work safety. The ways of using sciences allied to pedagogy, in particular psychology, have been outlined, to optimize the teaching of the occupational safety and to form character traits of students that promote safe behavior. The development of the health-saving competence of future qualified workers has been considered as one of the ways to reduce the level of industrial injuries in the transport industry.

Keywords: occupational safety, health-saving, safety, values, vocational education, pedagogy, transport industry.

Однією з основних умов успішної кар'єри (і життя) людини є ціннісне ставлення до здоров'я. Значну частину часу свого життя доросла людина присвячує роботі, тому умовою збереження здоров'я та високого рівня працездатності є створення безпечних умов праці, зменшення впливу на працівника шкідливих та небезпечних виробничих чинників. Набуття кваліфікованими робітниками професійних навичок починається у професійно-технічному навчальному закладі. Саме тут учні знайомляться з безпечними прийомами праці, усвідомлюють взаємну обумовленість особистої безпеки і безпечного стану умов праці на виробництві. Однак використання здоров'язбережувальних технологій в професійній підготовці ще недостатньо вивчене. Існуючі наукові публікації носять переважно оглядовий характер, стосуються загальних питань. Оскільки збереження життя і здоров'я людини є державним пріоритетом, актуальними є дослідження, спрямовані на вивчення проблеми здоров'язбереження у закладах професійної освіти, а також на розробку практичних педагогічних прийомів і методів, покликаних розвивати в учнів особистісні характеристики, що сприяють безпечній праці.

Сучасні науковці виявляють зацікавленість здоров'язбереженням молоді, аналізують існуючі виклики, пропонують нові підходи. Удовенко М. А. [3] розглядає проблему формування здорового способу життя підростаючого та молодого покоління як необхідну умову успішного безперервного розвитку України.

Бережна Т. І. [1] пропонує розроблену нею модель здоров'язбережувального середовища навчального закладу. Створена авторкою модель охоплює концептуально-цільовий, процесуальний та результативно-оціночний блоки. При цьому авторка визначила компоненти моделі здоров'язбережувального середовища і для кожного з них підбрала відповідні критерії і показники. Взаємозв'язок усіх критеріїв і показників здоров'язбережувального середовища та їх узгодженість становлять основу професійної педагогічної діяльності щодо здоров'язбереження учнів.

Гальчанський В. М. та Козлукова К. І. [2] розвивають методолого-теоретичні основи педагогіки здоров'я, вивчають проблеми збереження, зміцнення і формування здоров'я молоді. Автори зауважують, що для формування здоров'язбережувальних цінностей в учнів необхідно, щоб педагогам були притаманні валеологічні цінності. Система професійної підготовки педагога будь-якої кваліфікації передбачає підготовку фахівців, здатних готувати молодь до нових життєвих умов, коли існують глобальні проблеми здоров'я людини. Зазначені автори для ефективного впровадження в педагогічну практику ідей здорового способу життя пропонують заходи в трьох напрямках: 1) зміна світогляду педагога (усвідомлення власних почуттів, переживань з позиції проблем збереження

здоров'я; 2) зміна ставлення педагога до учнів (педагог має намагатися зрозуміти стан учня, рівень його здібностей); 3) зміна ставлення педагога до завдань навчального процесу (зосередження не тільки на досягненні дидактичних цілей, а й на зростанні учнів з максимально збереженим здоров'ям).

Юхимчук Т. І. [7] вивчає особливості впровадження сучасних здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховному процесі. Автор розглядає діяльність сучасного закладу освіти в аспекті збереження здоров'я учнівської молоді; умовою ефективності такої діяльності, на думку автора, є творча реалізація здоров'язбережувальних технологій.

Вивчення проблематики здоров'я та дослідження складових здорового способу життя з точки зору біоетики проводить Юркевич І. Ю. [8]. Автор зазначає, що спосіб життя значною мірою формується через соціально-економічні умови, в яких люди проживають. Тому важливе місце тут займає освіта (наявність необхідних знань) в сфері охорони здоров'я, біоетики, метою яких є гальмування негативних моделей поведінки щодо власного здоров'я, через стимулювання і пропагування позитивних моделей поведінки. Саме освіта є важливим чинником збереження здоров'я.

Автори, котрі провадять наукові дослідження у сфері здоров'язбереження, підкреслюють важливість спрямованості освітнього процесу на формування у дітей та молоді здорового способу життя та безпечної поведінки. Дослідження носять переважно теоретичний характер: описуються передумови формування здоров'язбережувальної компетентності учнів; окреслюються напрямки, у яких рекомендовано проводити заходи для розвитку здоров'язбережувальної орієнтованості навчального процесу. Така теоретична база є цінним джерелом знань для педагогів, особливо, якщо буде доповнена практичними методами і прийомами, що можуть бути застосовані в реальних умовах закладів освіти конкретного освітнього рівня та в процесі вивчення конкретних дисциплін. Зокрема, уваги потребує проблема розвитку здоров'язбережувальної компетентності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти: збереження здоров'я учнів пов'язане зі здобуттям робітничих професій, кожна з яких має свої особливості, в тому числі психологічні.

Мета статті – розкрити особливості розвитку здоров'язбережувальної компетентності здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти на уроках охорони праці. Виявити можливості інтеріоризації ідей здоров'язбереження в процесі вивчення охорони праці. Окреслити шляхи використання педагогіки та суміжних із нею наук, зокрема психології, для оптимізації викладання охорони праці та формування в учнів рис характеру, які сприяють безпечній праці. Розглянути розвиток здоров'язбережувальної компетентності майбутніх кваліфікованих

робітників як один із способів зниження рівня виробничого травматизму в транспортній галузі.

Зусилля педагогів сучасних професійно-технічних навчальних закладів спрямовані на всебічний розвиток особистості учня. Такий розвиток передбачає формування в нього особистісних характеристик, які дають змогу вирішувати проблеми у різних сферах особистого і суспільного життя. Для того, щоб майбутній кваліфікований робітник був конкурентоспроможним на ринку праці, слід допомогти йому сформувати готовність до змін, здатність адаптуватися, позитивно сприймати інновації. Важливо вчити учнів оцінювати можливий вплив інновацій на своє майбутнє, адже застосування нових технологій неминуче викликає зміну умов праці, а це, в свою чергу, призводить до усунення одних шкідливих чинників та появи інших.

Тому невід'ємною складовою професійної освіти є вивчення охорони праці та системна реалізація міжпредметних зв'язків для того, щоб сприяти формуванню здоров'язбережувальної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників, націлювати їх на безпечну працю за обраною професією.

Впровадження у навчально-виховний процес педагогічних технологій, здатних сприяти формуванню в учнів націленості на безпеку праці, є однією з умов створення здоров'язбережувального середовища ПТНЗ.

Згідно Закону України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 3), професійно-технічна освіта є комплексом педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, уміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної і професійної культури. Професійно-технічне навчання передбачає формування у громадян професійних умінь і навичок, необхідних для виконання певної роботи чи групи робіт, і може здійснюватися у професійно-технічних навчальних закладах, а також шляхом індивідуального чи курсового навчання на виробництві, у сфері послуг. Згідно Закону України «Про охорону праці» (ст. 4), проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці є одним із державних пріоритетів. Саме тому пропаганда знань з охорони праці як серед учнівської молоді, так і серед працівників є одним із ключових напрямків розвитку кожного професійно-технічного навчального закладу. Такий підхід має сприяти поліпшенню стану умов і охорони праці, зниженню рівня виробничого травматизму і професійних захворювань – і ці позитивні наслідки підкріплюються реальними фактами: щороку Державна служба України з питань праці оприлюднює статистичні дані, в яких чітко прослідковується зниження

рівня виробничого травматизму: зокрема, у 2017 р. загальна кількість нещасних випадків становила 4313, що на 115 менше, ніж у 2016 р.

На фоні загального покращення статистики викликає занепокоєння той факт, що у транспортній галузі динаміка невтішна: 393 нещасні випадки в 2017 р. у порівнянні з 364 випадками у 2016 р. Очевидно, що для покращення ситуації необхідні комплексні заходи, які в якості обов'язкового елемента включають інновації на етапі професійної підготовки кваліфікованих робітників транспортної галузі. Адже саме в професійно-технічному навчальному закладі навчальна діяльність молодих людей спрямована на набуття трудових навичок. Задача педагогів – зорієнтувати молодь на дотримання вимог охорони праці, пояснити зв'язок безпечної праці і успішної кар'єри.

Важливо при цьому розуміти різницю між декларативним визнанням учнями цінностей безпеки праці та здоров'язбереження і практичним впровадженням цих ідеалів у власне щоденне життя.

Процес інтеріоризації ідей здоров'язбереження, тобто їх інтеграції у структуру цінностей особистості, потребує цілеспрямованого, спланованого, науково обґрунтованого педагогічного впливу. На уроках охорони праці в ході такої інтеріоризації виконуються розумові дії (формулювання оціночних суджень, прийняття рішень, і як наслідок – формування системи цінностей) через засвоєння індивідуумом зовнішніх дій з предметами (знаряддя праці, засоби індивідуального та колективного захисту) і соціальних форм спілкування.

Сучасні наукові підходи до формування особистості учня все частіше включають у себе досягнення найрізноманітніших галузей знань: педагогіки, психології, соціології, а якщо йдеться про вивчення охорони праці – то ще й фізіології, гігієни праці, виробничої санітарії. Для коректного застосування цих наук у навчально-виховному процесі педагогам необхідно цілеспрямовано опановувати відповідні знання, набувати навичок їх практичного використання. Тому сьогодні таким актуальним є принцип навчання впродовж життя (Life Long Learning), все популярнішими стають масові відкриті онлайн курси та інші форми підвищення кваліфікації, в тому числі дистанційні.

Неперервне професійне зростання педагогів є однією з умов ефективного реформування професійної освіти, так само, як бажання кваліфікованих робітників підвищувати кваліфікацію – умова розвитку галузі, у якій вони зайняті. З огляду на це, в процесі реформування професійної освіти впроваджується модульно-компетентнісний підхід – комплексний підхід до побудови змісту освіти, організаційного й методичного забезпечення процесу навчання, який орієнтує професійну освіту на забезпечення потреб ринку праці та здобувачів професійної освіти. Тому впровадження модульно-компетентісного підходу може і

повинно розглядатися як важливий крок на шляху до інтеграції у європейський освітній і економічний простір.

У «Брюгському комюніке про зміцнення європейського співробітництва у сфері професійної освіти та навчання на період 2011–2020 рр.» йдеться про те, що у 2020 році сьогоднішні учні та студенти будуть на початку своєї кар'єри, попереду у них буде принаймні 30 років професійного життя; деякі з них працюватимуть за професіями, яких сьогодні не існує, а інші – за професіями, які перебуватимуть на межі зникнення [9, с. 2]. У цьому ж комюніке йдеться про один із найважливіших викликів майбутнього: старіння суспільства. Майбутній європейський ринок праці буде одночасно стикатися зі старінням населення та скороченням кількості молодих людей. Як результат, дорослі – і, зокрема, старші працівники – будуть мати все більшу і більшу потребу в оновленні та розширенні своїх навичок та компетенцій шляхом продовження професійної освіти. Зростання потреби у навчанні впродовж життя означає, що ми повинні створювати більш гнучкі, адаптовані, індивідуалізовані навчальні пропозиції та добре налагоджені системи валідації неформального та інформального навчання. У цьому напрямку може бути використаний потенціал інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення освіти дорослих, в тому числі й через дистанційне навчання [9, с. 2].

В умовах, що склалися, однією з провідних задач закладу професійної освіти є забезпечення здатності кваліфікованого робітника реагувати на мінливі потреби ринку праці. Тому, поряд із професійними навичками, вмінням користуватися інструментами й матеріалами, слід працювати ще й у напрямку розвитку особистості здобувача професійної освіти. Отже, перспективним є створення педагогічного інструментарію, який дозволяв би випускникові закладу професійної освіти бути націленим на розвиток свого потенціалу й позитивного ставлення до змін.

Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я називає здоровий розвиток дитини чинником першорядної важливості, а здатність жити гармонійно в мінливих умовах середовища – основною умовою такого розвитку. Здоров'я – це не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів; воно є станом повного фізичного, душевного і соціального благополуччя [10, с. 1]. Таке розуміння поняття «здоров'я» робить очевидним той факт, що сучасні наукові підходи до формування особистості учня немислимі без урахування психології і все активніше використовують її досягнення.

Позитивна психологія – галузь психології, яка займається дослідженням позитивних аспектів психіки людини. Таких аспектів є чимало: чесність, доброта, креативність, лідерство, соціальний інтелект, критичне мислення та ін. В момент переживання позитивних емоцій люди схильні мислити глобально, бачать цілісну картину [11, с. 332]. Тому

переживання позитивних емоцій можна використати для орієнтування світогляду учнів на здоров'язбереження.

Педагоги, які прагнуть впроваджувати у свою щоденну практику досягнення позитивної психології, розуміють, що просто педагогічної освіти може бути недостатньо для коректного застосування у навчально-виховному процесі прийомів позитивної психології. Тому доцільним є відповідне навчання, наприклад, онлайн-курс Вищої школи освіти Relay (США) «Teaching Character and Creating Positive Classrooms» на платформі масових відкритих онлайн-курсів Coursera.

Охорона праці – дисципліна, у якій позитивний підхід вкрай важливий, адже в процесі навчання ми оперуємо поняттями «шкідливий виробничий фактор», «нещасний випадок», «пожежа», «травма». Тому важливо мати в арсеналі методи навчання, які дозволяють розвивати в учнів впевненість у власній здатності безпечно працювати, позитивно оцінювати свій вибір професії [6, с. 31].

Використання досягнень позитивної психології у процесі професійної підготовки за професією «Слюсар з ремонту колісних транспортних засобів. Водій категорії «В», «С»» сприяє усвідомленню учнями важливості особистого внеску кожного у безпеку в транспортній галузі, сприяє формуванню в учнів почуття відповідальності за збереження життя й здоров'я свого та оточуючих. Адже ця безпека залежить і від технічного стану автомобіля, і від майстерності й відповідальності водія. На уроках охорони праці у процесі вивчення матеріалу учні аналізують позитивні риси свого характеру і те, як ці риси сприяють дотриманню вимог охорони праці та безпечній поведінці на дорогах. В ході навчання здобувачі освіти дедалі краще розуміють, як розвиток позитивних рис характеру дозволяє підвищувати професійну майстерність. Для професійного становлення майбутніх кваліфікованих робітників психологічна складова підготовки вкрай важлива, адже Державні стандарти професійно-технічної освіти для професій «Слюсар з ремонту колісних транспортних засобів» та «Водій автотранспортних засобів» обумовлюють лише загальнопрофесійні вимоги: визначають, що учень повинен знати і вміти. Тоді як для успішної і безпечної професійної діяльності кваліфікований робітник повинен володіти певними психологічними характеристиками, мати достатньо розвинені ті риси характеру, які сприяють безпечній поведінці. Більше того, у центрі системи життєвих цінностей учня повинна бути людина, її життя і здоров'я.

Кроком у цьому напрямку є проведення таких уроків охорони праці, які сприяють формуванню в учнів упевненості у власному позитивному впливі на стан безпеки праці. Одним із ключових факторів ефективності навчання з охорони праці є готовність педагогів ПТНЗ до розвитку здоров'язбережувальної компетентності здобувачів освіти.

Націленість учнів до здоров'язбереження досягається паралельною роботою педагогів у двох напрямках. По-перше, працівники навчального закладу повинні створювати в навчальному закладі атмосферу, яка дозволила б учням органічно поєднувати оволодіння обраною професією та набуття навичок безпечного виконання робіт, сприяла б усвідомленню відповідальності кожного за збереження життя і здоров'я свого та оточуючих. По-друге, при виборі педагогічних технологій слід орієнтуватися на ті, котрі дозволяють формувати культуру безпеки праці, виховувати повагу до життя і здоров'я свого та оточуючих. Тісний зв'язок із обраною професією забезпечує високий рівень мотивації, викликає інтерес до змісту поставлених проблем. Рівень складності повинен відповідати реальним можливостям учнів: це дасть їм змогу відчути свою здатність вирішувати проблеми, що виникатимуть перед ними у професійній діяльності. Прийоми навчання варто обирати такі, що виявляють, задіюють і збагачують суб'єктивний досвід учня, спрямовують пізнавальні здібності кожного учня у напрямку здоров'язбереження [4, с. 22].

Основне завдання предмета «Охорона праці» в ПТНЗ – надати учням знання з охорони праці, безпеки життєдіяльності, пропагувати безпечні та нешкідливі умови праці. Тому системна реалізація міжпредметних зв'язків є умовою досконалого вивчення цієї дисципліни [5, с. 40–42].

Позитивна спрямованість уроків охорони праці дозволяє кожному здобувачеві освіти знайти у своєму характері такі риси, які сприятимуть безпечній праці. Тому учні відчувають себе здатними стати кваліфікованими робітниками, усвідомлюють необхідність розвивати не тільки практичні навички роботи, а й професійну етику, а також підвищувати свій культурний рівень.

На основі викладеного вище можна стверджувати, що для успішної і безпечної професійної діяльності кваліфікований робітник транспортної галузі повинен мати розвинену здоров'язбережувальну компетентність. Особливістю розвитку цієї компетентності в умовах закладу професійної (професійно-технічної) освіти є необхідність поєднувати опанування учнями безпечних прийомів праці з інтеріоризацією ідей здоров'язбереження. Таке поєднання потребує цілеспрямованого, спланованого, науково обґрунтованого педагогічного впливу. Це вимагає від педагогів готовності професійно розвиватися й позитивно сприймати інновації, опановувати як педагогіку, так і суміжні з нею науки, зокрема психологію, й використовувати їх.

Інноваційність такого викладання охорони праці – у зміні підходу до професійного навчання кваліфікованих робітників. Традиційне залякування можливими травмами й нещасними випадками ми замінили самоаналізом здобувача освіти, розвитком його впевненості у своїх здібностях, формуванням у нього розуміння взаємної обумовленості його

професійних і загальнолюдських якостей. В ході навчання у такому ключі майбутні кваліфіковані робітники починають більше вірити у свої сили. Впевненість учнів у тому, що вони уже мають ті риси характеру, які дозволяють бути висококласним фахівцем, націлює їх на подальше самовдосконалення. Поняття «відповідальність» уже не лякає, а стимулює розвиватись і як робітник, і як людина.

В процесі розвитку здоров'язбережувальної компетентності учні усвідомлюють важливість особистого внеску кожного в безпеку праці, у них формується почуття відповідальності за збереження життя й здоров'я свого та оточуючих. Таким чином, розвиток здоров'язбережувальної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників на уроках охорони праці є одним із способів зниження рівня виробничого травматизму в транспортній галузі.

Практичне значення розробленого підходу полягає в тому, що запропонована методика може бути використана в професійному навчанні кваліфікованих робітників транспортної галузі. Сформульовані в роботі положення та висновки з них можуть бути використані з метою вдосконалення змісту підручників, створення методичних посібників, для розширення міжпредметних зв'язків у практичній роботі педагогів закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

Створені автором розробки (посилання на які подано в статті, а з повним текстом можна ознайомитися на сайті автора за посиланням <http://op.rv.ua/publikaciyi>) опубліковано в педагогічних періодичних виданнях (журнал «Профтехосвіта» № 11/2017, № 4/2016, «Методичний вісник» № 1/2018), науково-виробничих виданнях (журнал «Охорона праці» № 7/2016), презентовано педагогам області на засіданні Школи передового педагогічного досвіду Навчально-методичного центру професійно-технічної освіти у Рівненській області.

Описаний у роботі педагогічний досвід адаптований для навчання, яке проводиться з працівниками підприємств Службами охорони праці. Така адаптація описана й опублікована у спеціалізованому журналі «Довідник спеціаліста з охорони праці» (№ 1/2018 та № 10/2017).

Досвід розвитку здоров'язбережувальної компетентності учнів ПТНЗ шляхом реалізації міжпредметних зв'язків презентований на обласному інтернет-семінарі «Впровадження компетентісного підходу в навчально-виховний процес закладів системи ПТО» (Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у Рівненській обл.).

Перспективним є поширення описаного досвіду на формування здоров'язбережувальної компетентності працівників інших галузей, а також вивчення можливостей використання цифрових технологій, в тому числі мобільних пристроїв, для формування здоров'язбережувальної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бережна Т. І. модель здоров'язбережувального середовища загальноосвітнього навчального закладу: структура і критерії. *Педагогіка здоров'я*: зб. наук. пр. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.): [в 2 т.] / ред. кол.: С. М. Шкарлет [та ін.]. Чернігів, 2017. Т. 1. С. 59–67.
2. Гальчанський В. М., Козлукова К. І. Методолого-теоретичні основи педагогіки здоров'я: проблема збереження, зміцнення і формування здоров'я дітей та молоді. *Педагогіка здоров'я*: зб. наук. пр. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.): [в 2 т.] / ред. кол.: С. М. Шкарлет [та ін.]. Чернігів, 2017. Т. 1. С. 160–163.
3. Удовенко М. А. Проблема формування здорового способу життя підростаючого та молодого покоління як необхідна умова успішного безперервного розвитку України. *Матер. Криворізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. з Міжнар. участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»* (м. Кривий Ріг, 24 листоп. 2012 р.). Кривий Ріг, 2012. Ч. 4. С. 137–138.
4. Шукалюк Г. П. Готовність педагогів ПТНЗ до розвитку здоров'язбережувальної компетентності учнів. *Методичний вісник: інформаційно-методичний збірник*. Рівне: НМЦ ПТО, 2018. № 1. С. 22–25.
5. Шукалюк Г. П. Міжпредметні зв'язки на уроках охорони праці. *Профтехосвіта*. 2016. № 4(88). С. 40–42.
6. Шукалюк Г. П. Позитивний підхід до вивчення охорони праці. *Крок за кроком до вершин професійної майстерності*: зб. матеріалів школи передового педагогічного досвіду. Рівне: НМЦ ПТО, 2018. С. 30–32.
7. Юхимчук Т. І. Інноваційні педагогічні технології здоров'язбереження як потужний інструмент оптимізації оздоровчої діяльності ліцеїстів. *Педагогіка здоров'я*: зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (28–29 квітня 2016 р., м. Харків). Харків, 2016. С. 483–488.
8. Юркевич І. Ю. Біоетичний погляд на проблематику збереження здоров'я та складові здорового способу життя дітей та підлітків. *Педагогіка здоров'я*: зб. наук. пр. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.): [в 2 т.] / ред. кол.: С. М. Шкарлет [та ін.]. Чернігів, 2017. Т. 2. С. 75–88.
9. The Bruges Communiqué on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011–2020 (7 December 2010). URL: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/vocationalpolicy/doc/brugescom_en.pdf
10. Constitution of The World Health Organization, на офіційному сайті ВООЗ. URL: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf
11. Fredrickson B. L. The value of positive emotions. *American Scientist*. 2003. № 91. Pp. 330–335.